

1920'Lİ VE 1930'LU YILLARDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN SOVYET AZERBAJYAN'INA SİYASİ VE KÜLTÜREL ETKİSİ

Mehammed CABRAYİLOV*

Özet

Günümüzde Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin, tarih boyunca en yüksek seviyeye ulaştığını görmekteyiz. Fakat bu ilişkilerin tarihî kökleriyle ilgili bazı hususlar, özellikle de 1920'li ve 1930'lu yıllarda bu iki cumhuriyetin siyasi ve kültürel bağlantılarına karşı oluşmuş olan tehditlerin sebepleri kapsamlı bir biçimde araştırılmamıştır. Bu bağlamda bilhassa 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından Sovyet rejiminin baskılarına rağmen Sovyet Azerbaycanı'ndaki sosyo-kültürel düşüncede yeni akımların meydana gelmesinde milli, siyasi ve kültürel hususların rolünün ele alınması, Türk Dünyasının bugünkü ve gelecek nesillerinin tarihi geçmişlerini yakından izlemeleri açısından ciddi olgusal temeller oluşturabilir.

Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin 1920'li ve 1930'lu yılları kapsayan dönemi üzerine yürütmüş olduğumuz çalışmalar, Türk topluluklarının farklı devlet yapılanmalarının vatandaşları olmalarına rağmen herhangi bir sınırlamaların, baskıların ve mezalimin bu halklar arasındaki ilişkileri tam anlamıyla koparamadığını göstermektedir. İlk başta Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Azerbaycanı arasındaki kültürel ve siyasi ilişkiler yoğun olmuşsa da zamanla Sovyet rejimi bu bağlantıları sınırlamaya başlamıştır. Bunun sebeplerinden biri, Mustafa Kemal Atatürk'ün Türki Cumhuriyetlere yönelik bölgesel politikasının küresel güç merkezleri tarafından kabul edilmemesi, diğeri de Türkî Cumhuriyetlerde Atatürk'ün nüfuzunun artmasından korkan Sovyet rejiminin Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilere uyguladığı yasaklar idi. Sürecin açıklanması bakımından konunun bu iki istikamet üzerinden aydınlatılması gerektiği kanaatindeyiz.

Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Sovyet Azerbaycanı'nda milli hareketin güçlenmesine sebebiyet vermiştir. Türkiye'nin İstiklal Mücadelesi, Türkiye

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü,
mehmetsoltanedu@gmail.com

Cumhuriyetinin kuruluşu ve reform faaliyetleri, bir taraftan Azerbaycan halkı arasında milli kimliğin sosyo-kültürel boyutta bir ivme kazanmasını sağlamış, diğer taraftan da Sovyet Azerbaycanı'nda modernleşme hareketinin yükselişine yol açmıştır. Bu dönemde Sovyet Azerbaycanı ile Türkiye arasında kültürel ilişkiler pekişmekteydi.

Bu açıdan 26 Şubat ve 6 Mart 1926 tarihleri arasında Birinci Türkoloji Kurultay'ın Sovyet Azerbaycanı'nın başkenti Bakü'de düzenlenmesi de bir tesadüf değildir. Söz konusu kurultay, Türk dili, kültürü ve tarihi ile ilgili meselelerin tartışılması için düzenlenmiş olmasına rağmen toplantılar sırasında milli egemenliklerin başlıca mahiyeti ve içeriği de müzakere masasına yatırılmış, hatta milli egemenliklerin korunmasına yönelik önlemlerin alınması için bir komisyon oluşturulması karara bağlanmıştır. Bu gibi hususlar, Bakü'de düzenlenmiş olan Türkoloji Kurultay'da Sovyet rejiminin hoşnut olmadığı siyasi kararların da kabul edildiğini sergilemektedir.

Bildiri metninde, Türkiye Cumhuriyeti'nin elde etmiş olduğu istiklalin Sovyet Azerbaycanı'nda kültürel ve siyasi hareketlerin gelişimine etkisi, bu sürecin baskılara rağmen Azerbaycan'da milli kimlik bilincinin yükselişine katkısı gibi meseleler, Rusya ve Azerbaycan belgelerine dayanılarak karşılaştırmalı analiz ve sentez metotlarından yararlanılmak suretiyle ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Sovyet Azerbaycanı, baskılar, Türk Dünyası, ilişkiler

POLITICAL AND CULTURAL IMPACT OF THE REPUBLIC OF TURKEY ON SOVIET AZERBAJIAN IN THE 1920S AND 1930S

Abstract

Today, we see that the relations between Turkey and Azerbaijan have reached the highest level throughout history. However, some aspects of the historical roots of these relations, especially the reasons for the threats posed to the political and cultural connections of these two republics in the 1920s and 1930s, have not been extensively investigated. In this context, especially after the establishment of the Turkish Republic in 1923, despite the pressures of the Soviet regime, addressing the role of national, political and cultural issues in the emergence of new currents in socio-cultural thought in Soviet Azerbaijan is a serious factual issue in terms of closely following the historical past of the present and future generations of the Turkish World.

Our studies on the period of Turkey-Azerbaijan relations covering the 1920s and 1930s show that although Turkish communities are citizens of different state structures, any restrictions, pressures and atrocities cannot completely break the relations between these peoples.

Although the cultural and political relations between the Republic of Turkey and Soviet Azerbaijan were intense at first, the Soviet regime began to limit these connections over time.

One of the reasons for this was that the regional policy of Mustafa Kemal Atatürk towards the Turkic Republics was not accepted by the global power centers, and the other was the bans imposed on the relations between Azerbaijan and Turkey by the Soviet regime, which feared the increase of Atatürk's influence in the Turkic Republics. In order to explain the process, we believe that the issue should be clarified through these two aspects.

The establishment of the Turkish Republic led to the strengthening of the national movement in Soviet Azerbaijan. Turkey's Struggle for Independence, the establishment of the Republic of Turkey and its reform activities, on the one hand, enabled the national identity to gain momentum in the socio-cultural dimension among the Azerbaijani people, and on the other hand, led to the rise of the modernization movement in Soviet Azerbaijan. In this period, cultural relations between Soviet Azerbaijan and Türkiye were getting stronger. In this respect, it is not a coincidence that the First Turkology Congress was held in Baku, the capital of Soviet Azerbaijan,

between February 26 and March 6, 1926. Although the said congress was organized to discuss issues related to Turkish language, culture and history, the main nature and content of national sovereignty were also discussed during the meetings, and it was even decided to form a commission to take measures for the protection of national sovereignty. Such matters show that the political decisions that the Soviet regime was not satisfied with were accepted at the Turcology Congress held in Baku.

In the text of the paper, issues such as the effect of the independence achieved by the Republic of Turkey on the development of cultural and political movements in Soviet Azerbaijan, and the contribution of this process to the rise of national identity awareness in Azerbaijan despite the pressures, are discussed in detail by using comparative analysis and synthesis methods based on Russian and Azerbaijani documents. will be dealt with.

Keywords: Republic of Turkey, Soviet Azerbaijan, pressures, Turkish World, relations

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Azerbaycan'ı arasındaki siyasi ve kültürel ilişkiler, önemli akademik çalışmalara konu olacak kadar geniş ve derindir. Ancak bildiriyi hazırlamakta asıl amacımız sadece bu yazı çerçevesinde değindiğimiz tarihsel gerçekleri aktarmak değil, 1920'ler ve 1930'ların tarihsel olgularına dayanarak Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan'ı üzerindeki etkisinin görünmeyen yönlerini incelemek, hangi koşullarda, nasıl, neden ve hangi amaçla yapıldığını gün yüzüne çıkarmaktır.

Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Sovyet Azerbaycan'ı ile olan hassas siyasi ve kültürel ilişkilerinin ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumak için azami gayret göstermesinin nedenleri, yalnızca tarihi gerçekleri belirtmekle değerlendirilemez. Tarihsel karşılaştırma yöntemi ile aynı coğrafi koşullarda ve aynı tarihte meydana gelen olaylar arasında bağdaştırma yapmak, gerçekleri örtüştürerek ve kıyaslayarak incelediğimiz konunun asıl gerçeklerine ulaşabiliriz. Bu bağlantıda Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasında çelişkili bir dönemi kapsayan Türkiye ile Sovyet Azerbaycan'ı arasındaki siyasi-kültürel ilişkiler, dönemin jeopolitik gerçekleri ve koşulları dikkate alınmadan irdelenmezse objektif sonuçlara varmak mümkün değildir.

1918-1920'de Türkiye'nin askeri ve siyasi desteğiyle Müslüman Doğu'da ilk demokratik cumhuriyeti kuran Azerbaycan, Anadolu'ya gitmek adı altında Nisan 1920'de XI. Kızıl Ordu tarafından işgal edildi. Kısa sürede uluslararası ilişkiler kuran ve dünya kamuoyu tarafından tanınan bağımsız Azerbaycan devleti, Sovyet Rusya'sının diktatörlük rejimine ve Komünizm ideolojisine yenik düştü. Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde oluşan demokratik gelenek, yeni siyasi rejim tarafından sınırlandırılmaya başlandı. Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan'ını savunmak için açık askeri-politik müdahalesi mevcut jeopolitik duruma göre imkansızdı. Bunun temel nedeni, dünya güçlerinin Türkiye'yi bölme planları karşısında siperlerden geri çekilmeyen Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı stratejik kararlar ve yeni bir cephe açmanın hangi sonuçlara neden olacağı düşüncesiydi. Sovyet Rusyası ile ilişki kurmak için Doğu Ordusu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya Bolşeviklerle irtibata geçme talimatı veren Mustafa Kemal Paşa yazıyordu: "Bugün Bolşevik ordularıyla el ele vererek Anadolu'yu kurtarmak için harekete geçmekten başka çaremiz yok. Bu fırsatı yakalayıp Türkleri ve İslam'ı sonsuza kadar yaşatmak mümkün olacaktır. Azerbaycan'ın onurlu bu işi yapacağı veya 150 milyon Müslümanın canına, şerefine el koyacağı anı

yaşıyoruz. Bolşeviklerle ittifakımızda Anadolu Türkleri ile bu hızla çalışmanızı umuyor ve bekliyoruz”¹.

Türkiye bir yandan Azerbaycan üzerinden Sovyet Rusya'sını Batı emperyalizmine karşı aynı ~~bir~~ cephede olmaya ikna ederken, diğer yandan Azerbaycan'ın hızla Sovyetleşmesine karşıt bir politika izliyordu. Bunun birinci nedeni Türkiye çevresindeki jeopolitik durum, ikinci nedeni ise bağımsızlığı kendisi kadar önemli olan Azerbaycan'ı kaybetme tehlikesiyle ilgiliydi. Bu açıdan Türkiye, Azerbaycan'da ulusal bir kimliğe sahip olma düşüncesinin ne pahasına olursa olsun Komünizm ideolojisine yenilmemesi için kültürel ve siyasi olarak ne gerekiyorsa yapmaya hazırды.

Nisan işgali kısa sürede halk kitlelerinde çaresizlik ve umutsuzluk yaratmıştı. Bu durum, Sovyet Azerbaycan'ında milli, siyasi ve kültürel meselelerin yeni bir ideolojik sistemin etkisiyle örgütlenmesine neden olmuştu. M.E.Resulzade, Komünist Azerbaycan'da gücün tamamen yabancılardan elinde olduğuna ve Müslüman Bolşeviklerin Azerbaycan'ın bağımsızlığının yıkılmasında rol oynadığına işaret ederek “Azerbaycan Cumhuriyeti” eserinde yazıyordu ki, Nisan işgalinin tüm acılarını omuzlarında taşıyan Azerbaycan halkı, “İstiklalden bir ay sonra bütün Azerbaycan ülkesinin korkunç bir işgale maruz kaldığını acı bir şekilde anladılar”².

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybetmesine yol açan Nisan işgali ve sonuçları, bölgelerdeki halk arasında ayaklanmalara neden oldu. Bununla birlikte, Sovyet rejimi Azerbaycan'da milliyetçi eğilimlerin güçlenmesinden endişe duyuyor ve bu tür eylemleri sıkı bir şekilde kontrol etmeye çalışıyordu. Öte yandan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin işgalinden sonra cumhuriyetçilerin çoğu kardeş Türkiye'ye sığınmışlardı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularının çoğunun Türkiye'de bulunmasının ve buradaki sosyal ve siyasi faaliyetlerinin Azerbaycan'da milliyetçiliğin yayılmasını etkileyeceğinden endişe duyan resmi Moskova, bunun karşısını almak için Sovyet Azerbaycan'ında çeşitli planlar hazırlıyor ve N.Nerimanov'u baskı altında tutuyordu. Nerimanov iktidarından başlayarak Stalin'in Pantürkizm adı altında uyguladığı represyon politikasına kadar olan dönemde Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan'ı üzerindeki siyasi ve

¹ Dilarə Hacıyeva, **1917-1922-ci illərdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri**, Elm və təhsil, Bakı, 2020, s. 168.

² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, **Əsərləri (mühacirət dövrü)**, Yayınlıyan Nəsiman Yaqublu, II cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2021, s.36.

kültürel etkisinin değişik yönleri üzerinde durmak bildirimizin kapsamı dışındadır ve biz sadece genel bir görünüm oluşturmakla yetineceğiz.

1. Gazi Mustafa Kemal ve Neriman Narimanov Döneminde Türkiye'nin Azerbaycan Üzerindeki Siyasi Etkisi (1920-1925)

Rusya tarafından Nisan 1920'de işgal edilen Sovyet Azerbaycan'ının sosyal ve siyasi hayatına baktığımızda bu dönemi çelişkilerden geçen bir süreç olarak değerlendirebiliriz. Azerbaycan'ın devletçilik tarihine çelişkili ve karmaşık bir dönem olarak geçen bu süreç, Sovyet Sosyalist idari yönetim sistemine dayalı karakteristik özelliklere ve gerçek bağımsızlığın yitirilmesine yol açan niteliklere sahip olmuştur. Bu dönemde Sovyet Bolşevik hükümeti, ısrarla Azerbaycan'ın bağımsızlığında rol oynayan Türkiye ile bağlarını koparmaya ve ülkedeki idari-yönetim sistemini değiştirmeye yönelik bir politika uygulamaktaydı. Ülke topraklarında yürütülen sovyetleştirme politikası bir yandan Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini ciddi şekilde etkilerken, diğer yandan zor uygulayan bu siyaset, Karabağ, Gence, Şeki, Lenkaran ve diğer bölgelerde halk ayaklanmalarının başlamasına zemin hazırlıyordu.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk başkenti olan Gence şehrindeki isyan, Sovyetlere karşı başlatılan ve en büyük can kaybına neden olan ayaklanma olarak nitelendirilmektedir. Bu ayaklanmaların çoğunda Türk milli kimliğinden kaynaklanan meseleler, Azerbaycan'ın Rusya ile değil Türkiye ile birliği gibi sloganlar dile getirilir ve Rusya'nın saldırgan politikası kötülenirdi.

Örneğin 1920 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Millet Meclisi Başkanvekili olan Hasan Bey Ağayev, Enver Paşa'ya gönderdiği mektupta şunları yazıyordu: *“Devletli Paşa Hazretleri! Belli bir süreden beri Azerbaycan basını, “İttihad” gazetesini Bakü'de ikamet eden ve zat-ı alileri adına çalışan Türk subayları aracılığıyla Rus Bolşevikleri üzerine çeşitli söylentiler ve yanlış bilgiler vermektedir. Moskova Milli Şura Hükümeti ile zat-ı alileri arasında imzalanan anlaşma gereği tarafların orduları Anadolu'da birleşecek, İtilaf Devletleri'ne karşı birlikte savaşacak ve genelde İslam alemine, özel olarak ise Türkiye'ye barış getirecek, diye Azerbaycan Türkleri arasında büyük bir propaganda yapılmaktadır. Bahsedilen söylentiler arasında en önemlisi şudur: Rus ordusu Anadolu'ya Azerbaycan üzerinden geçmek zorundaymış ve Bakü'den değil, Karabağ üzerinden Ermenistan'a geçerek Anadolu'ya ulaşacakmış”*. Hasan Bey Ağayev, atılan bu yanlış adımlar sonucunda iktidarın Bolşeviklere teslim edildiğini ve Anadolu'ya gitme bahanesiyle yola çıkan Kızıl Ordu'nun

Bakü'ye girdiğini belirtiyordu. Rus Sovyet hükümetinin Azerbaycan ile ilgili politikasının petrol faktörüne dayandığını vurgulayarak, aslında Azerbaycan'ı Ruslar, Ermeniler ve Gürcüler arasında bölme planının olduğuna dikkat çeken Hasan Bey şunları diyordu: *“Azerbaycan'da durum kötüye gidiyor. Ruslar, Ermenilerle birlikte güçlerini artırıyor ve Azerbaycan'ı tamamen mahvetmek niyetindedir”*. Büyük güce sahip Enver Paşa'nın Ruslar tarafından aldatıldığına değinerek, Azerbaycan'ın kurtarılması için ondan yardım istiyor ve *“Eğer zat-ı alinizden yardım gelirse Türk Azerbaycan'ı kendi haklarını ve bağımsızlığını her durumda savunabilecek ve koruyabilecektir”*- diyordu³.

Hasan Bey Ağayev'in Enver Paşa'ya yazdığı bu mektuptan açıkça anlaşılmaktadır ki, "Sadece halk ayaklanmalarını düzenleyenler değil, aynı zamanda siyasi şahsiyetler de Azerbaycan'ın gelecekteki kaderini Türkiye ile ittifak içinde görürdüler. Bir yandan halk, Azerbaycan'ın Türkiye ile ittifak içerisinde olmasını istiyor, diğer yandan Sovyet emperyalizmi halkın bu talep ve istekleri önünde siyasi manevralar yapıyor, Türkiye ile bağları olan sosyo-politik ve kültürel kişileri belirlemek için idari merkez olan Moskova'dan planlar hazırlanıyordu. Sovyet yönetimi, Türkiye ve Türk dünyası ile ilgili siyaset ve kültür alanında faaliyet gösteren şahsiyetleri tespit etmek ve daha sonra onlara karşı represyon politikası uygulamak amacıyla altı yıl sonra Bakü'de I. Türkoloji Kongre'sinin düzenlemesine izin vermişti. Tarihsellik bağlantısında ilkönce 1920'de Sovyet Rusya'sı tarafından işgal edilen Azerbaycan'daki karmaşık jeopolitik duruma ve Türkiye'nin bu konudaki tavrının görünmeyen yönlerine bakmak daha önemlidir. Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ve arkadaşlarının Azerbaycan'ın işgaline ve Sovyetleşmesine karşı tutumu ilgi çekicidir. Örneğin Halil Paşa (Kut) anılarında şöyle yazmaktadır: *“Sovyet sınırını Türkiye'ye kadar götürmek, açıkça Azerbaycan'ı Ruslara teslim etmektir. İstiklal ve istikbal için emek verdiğimiz Azerbaycan'ın rengi ne olursa olsun Rusların eline geçmesini vatanın bir parçası olarak gördüğüm yurda ihanet saydım. Anadolu'da istiklal mücadelesi verirken benim ve diğer Türk paşalarının maddi ve manevi intiharından başka bir şey değildi”*⁴.

Türkiye cumhuriyetçileri Azerbaycan'ın işgali ve Sovyet imparatorluğunun Azerbaycan'ı giderek Türkiye'den uzaklaştırma

³ Rafael Hüseyinov, *Yurdun adındaki can*, Elm, Bakı, 2010, s. 13-19.

⁴ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, İstanbul, 1997, s.324.

politikasına ne kadar üzülseler de, Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinde rol oynayan N.Nerimanov da Türk dünyasının liderlerinin kaderlerine bundan daha fazla endişe duyuyordu. Örneğin, Neriman Nerimanov, Türk dünyasının önemli isimlerinden “*Dilde, düşüncede, işte birlik!*” sloganı ile Türk halklarını birlik ve beraberliğe çağıran İsmail Bey Gaspıralı'nın ölümüyle ilgili yazısında: “*İsmail Bey'in öldüğünü söyleyeme dilim varmıyor. Ölü kelimesinde bir eksiklik var. “İsmail Beyin yokluğu” haberi beni derinden düşündürüyor, kalbimi sıkıştırıyor, gözlerimi nelmendiriyor. Şimdi milletin gayretli koruyucusu kim? Şimdi İsmail Beye millet ne yapabilir? Tek bir mezar taşı! Bu taş neye hizmet etmeli?! Ey millet, bütün ömrünü senin uğruna harcayan, senin hakkını koruyan, son nefesine kadar seni kurtuluş yoluna davet eden zat, kabrinde senden bir taş bekliyor. Ama bu taş bütün milletin taşı olmalıdır!*” diyordu⁵.

Sovyet Azerbaycan'ının başında bulunan Neriman Nerimanov'un Türk Dünyasının birliği için mücadele eden İsmail Gaspıralı'yı takdir etmesi sadece Sovyet emperyalizminin kurulmasından önceki döneme özgü değildir. Nerimanov'un Türkiye sevgisini Sovyet Azerbaycan'ına başkanlık yaptığı dönemde de görmek mümkündür. Sovyet Azerbaycan'ının kurulmasına katkı sağlayan ve doğru anlarda siyasi kararlar alan N.Nerimanov, jeopolitik koşulların yarattığı fırsatı değerlendirerek merkezi hükümetin – Moskova'nın iradesine rağmen çeşitli yollarla kardeş Türkiye'ye desteğini esirgemiyordu. Sovyet imparatorluğunun jeopolitik çıkarlarıyla çatışan ve bu zıt görüşleriyle Sovyet Azerbaycan'ına başkanlık yapan Nerimanov'un Türkiye sevgisi, 1909-1913'te Astrahan'da sürgündeyken Türklerle ilk tanışlık sürecinden kaynaklanıyordu. “*Neriman Nerimanov'un sürgün yıllarında kontrol altında olmasına rağmen Şura-i İslam Cemiyetinde gizlice düzenlenen etkinliklere Tatar, Kazak, Kırgız ve Türk subaylarının da katılması*” olgusu da fikrimizi kanıtlamaktadır⁶.

Bütün bunları belirtmekte niyetimiz Nerimanov'un kişiliğini araştırmak değil, Sovyet Azerbaycan'ını yöneten kişinin idari merkez olan Moskova'dan aldığı sert kararları Türkiye'nin çıkarlarına uyarlamaya çalışmasının gerçek amacını ortaya çıkarmaktır. Örneğin, Azerbaycan hükümeti, İtilaf Devletleri'ne Malta'da İngilizler tarafından esir alınan Fransız ve İngiliz esirleri Türk esirlerle mübadelesi teklifinde bulunmuştur. Çünkü

⁵ Neriman Nerimanov, “Bağçasarayda imtahan meydanı: [büyük türkçü İsmayıl bəy Qaspiralının vəfatı münasibətilə”, **Bəsirət**, 1914, 20 sentyabr.

⁶ Teymur Əhmədov, “Mustafa Kamal Atatürk və Neriman Nerimanov, Böyük türk xalqına məhəbbətdən qaynaqlanan qardaşlıq”, **Respublika**, 2019, 31 iyul, s.3.

Bolşeviklerin gelişiyle Azerbaycan hükümeti buradaki çok sayıda İngiliz ve Fransız esirleri hakkında söz hakkına sahip olmuştu. Bu mübadele girişiminden bir sonuç alınmamasına rağmen bu hareket TBMM'de büyük memnuniyetle karşılanmıştı. Nitekim Azerbaycan hükümetinin bu davranışı Türk milletvekilleri tarafından “*Mondros Mütarekesinin imzalanmasından bu yana rencide edilen Türkiye'nin milli onurunu savunmaya yönelik kardeşçe bir hareket*” olarak değerlendirilmişti. Örneğin İzmir Milletvekili Mahmud Esad (Bozkurt) 23 Ekim 1920 tarihinde TBMM'de teklifinde şu ifadeler yer vermiştir: “*Kardeş Azerbaycan hükümeti, Malta cezaevlerinde cürüyen vatandaşlarımız serbest bırakılmadıkça İngiliz tutsaklarını İngiliz hükümetine teslim etmeyeceğini resmen ilan etmiştir. Mütareke anlaşmasının imzalanmasından bu yana rencide edilen ulusal onurumuzu savunarak fedakarlık ve kardeşlik gösterdiği için sevgili Azerbaycan'ımıza hükümet adına teşekkür eder, şükranlarımı sunarım*”⁷.

Türkiye ile ilişkilerde yönetim merkezi olan Moskova'dan Sovyet Azerbaycan'ını yöneten yetkililere ne kadar baskı yapılırsa yapılsın, N.Nerimanov çoğu zaman bağımsız kararlar almayı beceriyordu. Sovyet Azerbaycan'ının siyasi yetkililerinin 19 Ağustos 1920'de Türkiye'ye yazdığı mektubun Meclis'te okunması iki kardeş devletin birbirine ne kadar yakın olduğunu göstermektedir. Mektupta, “*Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesindeki başarısı, Türkiye'nin Azerbaycan ve tüm Doğu'nun yanında “varlık sebebi” olarak kabul edileceği ve Türk ordusunun başarılı olabilmesi için tüm güçlerini seferber edeceği belirtiliyordu*”⁸.

Türkiye'nin yeni kurulan Sovyet Azerbaycan'ı üzerindeki siyasi ve kültürel etkisi açık ve gizli şekilde belirlemekteydi. “Emperyalizme karşı mücadele” Türkiye ile Sovyet Azerbaycan'ı arasındaki diplomatik ilişkilere yeni bir yön vermişti. Başka sözle “Doğu uluslarının emperyalizme karşı mücadele” adı altında Nerimanov, başta Lenin olmak üzere SSCB liderlerini Türkiye'ye karşı olumlu tavırlar almaya ikna etmek ve siyasi manevralar yapmak için geniş imkanlara sahipti. Ancak bu politika, çok titiz bir şekilde yürüme ve diplomatik beceriler gerektiren siyasi profesyonellik gerektiriyordu ki, bu niteliklerin eksikliği, SSCB'nin merkezi yetkililerinin Sovyet Azerbaycan'ındaki “Pantürkizm baskısını” güçlendirebilirdi.

⁷ Atatürk'ün Milli Dış Politikası - Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge (1919-1923), C 1, Ankara "Kültür Bakanlığı" yayınları, 1992, s. 173.

⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, 3/299, 19 avqust 1920.

Örneğin o dönemde Nerimanov, Şahtatinski aracılığıyla Lenin'e bir mektup göndermişti. Lenin, mektubu okuduktan sonra, Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi başkanı Merkez Komite Siyasi Bürosu üyeliği adayı Mihail Kalinin'e Komite'nin tüm üyelerinin kendisine hitaben yazılmış bu mektupla tanışması talimatını vermişti. Daha sonra Lenin, özel olarak Stalin'e Nerimanov'un mektubuyla ilgili bir rapor hazırlamasına ilişkin bir görev vermişti. Nerimanov Lenin'e yazdığı mektupta aşağıdaki ifadeleri kullanmıştı: “*Sevgili Vladimir İliç! Türk heyeti bizim temsilcimiz Behbud Şahtatinski ile Moskova'ya gidiyor. Burada Türk heyetiyle detaylı bir görüşme yaptım. Ankara halkının İngiltere'ye karşı çıkararak kaderini bize bağlamak istediğinden kesinlikle şüphem yok. Onlar için en temel mesele Ermeni meselesidir. Bu durumda, sorunu kendi çıkarları için çözmek için ellerinden geleni yaparlar. Batum ve Ahalsih üzerine konuştum: "Ermeni meselesi bir ölüm kalım meselesidir", – dediler". Kuşkusuz onlar İtilafa karşılar, onunla savaşmaya hazırlar ama Moskova Ermeni meselesi yüzünden Ankaralıları kendisinden uzak tutarsa umutsuzluğa düşebilir ve İngiltere'ye dönebilirler".* Daha sonra Chicherin'in Ermeni oyununa giderek durumu daha da kötüleştirdiğine Lenin'in dikkatini çekerek şöyle yazmaktadır: “*Chicherin, Ermeni meselesi yüzünden Türklerle aramızda çıkacak çatışma sonucunda olacakları hesaba katmıyor. Benim fikrim kesin: Kafkasya'daki (Dağıstan ve Gürcistan) mevcut durumda, Azerbaycan'ı elimizde tutmak istiyorsak, ne pahasına olursa olsun Türklerle güçlü bir ittifak kurmalıyız.... Sevgili Vladimir İliç, yaklaşan felaketi görüyorum ve Sizden hiçbir şey saklamak istemiyorum. Herkes bana inanıyor ve bana her şeyi anlatıyor. İllerimizin özerk cumhuriyetlerindeki (yani Rusya Federasyonu'nun Türk-Müslüman özerk birimlerindeki) durum hakkında yazılı ve sözlü raporlar vardır. Tüm raporlarda Sovyet Rusya'nın sömürge politikasından bahsediliyor”⁹.*

Nerimanov, Lenin'e yazdığı şu mektupla Türkiye'nin mücadelesini diplomatik olarak haklı çıkarmakla birlikte, Şahtatinski ile Moskova'ya giden heyet için bir güven ortamı sağlamaya çalışmıştır. Kısacası Türkiye ile Sovyet Azerbaycan'ı arasındaki ilişkilerde “emperyalizme” karşı mücadele etmek için taraflar arasında kurulan ideolojik dil aynı anlam taşımaktaydı. Bu açıdan bakıldığında, Sovyet emperyalizminin Batı emperyalizmine karşı direnişinin jeopolitik yönlerini derinden anlayan Sovyet Azerbaycan'ının ve Türkiye Cumhuriyeti'nin liderleri açıkça birbirlerine destek oluyor ve yardımlaşıyorlardı. 1937 yılı Stalin represyonuna kadar emperyalizme karşı

⁹ N.Nerimanovun V.Lenine mektubu, RDSSTA, f.2, s.I.i.24503, v.1-1 (arxası), 19.02.1921.

mücadele adı altında Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan'ında milli birlik fikirleri ışığında dayanışma, yardımlaşma ve karşılıklı işbirliğinin görünmeyen yönleri günümüzde tam olarak araştırılmamıştır. Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan'ı ile ilişkilerinin keşfedilmemiş yönleri, sadece diplomatik ilişkilerin tarihsel hafızada kalan yönleriyle ilgili değil, aynı zamanda bu ilişkilerin ideolojik amaçlarını anlamak için dönemin jeopolitik gereklerini incelemekle de bağlantılıdır. Emperyalizme karşı mücadele adı altında SSCB ile Türkiye arasında güven ortamı yaratan Sovyet Azerbaycan'ının açık diplomatik saldırılarının ardındaki gizli şifreleri deşifre etme işi akademik araştırmanın konusunu aşan bir mevzudur ve sadece diplomatik ilişkilerin belli yönleriyle 1937'de Stalin'in Sovyet Azerbaycan'ında “Pantürkizm” adı altında yürüttüğü resresyonun gerçek nedenlerini dile getirebiliriz. Bu bağlantıda gerek Mustafa Kemal Atatürk'ün Sovyet Azerbaycan'ına olan ilgisi, gerekse Neriman Nerimanov'un kardeş Türkiye'ye karşı tutumu, her iki devleti oluşturan toplumun etnopolitik ve etnokültürel çıkarlarından kaynaklanan jeopolitik ilkelere dayanmaktadır. Dolayısıyla tarihi zeminde Türkiye'nin olağanüstü desteğiyle kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti, Rus - Sovyet emperyalizmi tarafından işgal edilmesine rağmen Cumhuriyetin yarattığı değerler ve ideolojik görüşler tamamen yok edilememiştir. Sadece Türkiye ile Sovyet Azerbaycan'ı arasındaki ilişkiler yeni bir diplomatik ve ideolojik ruhla gelişmeye başlamıştı. Örneğin, Atatürk'ün 17 Mart 1921 tarihinde TBMM Bakü Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal Bey aracılığıyla Nerimanov'a borç para istemiyle gönderdiği mektup ve Nerimanov'un 23 Mart 1921 tarihli cevap mektubu çok önemli tarihsel niteliğe sahiptir. Şöyle ki, Nerimanov Azerbaycan ve Moskova'daki önemli engellere rağmen 500 kilo altının Ankara'ya ulaştırılmasını sağlamış, yazdığı cevap mektubunda Kurtuluş Savaşı'na olan desteğini dile getirerek borç para ile ilgili tarihe geçecek şu ifadeleri kullanmıştır: “...Paşam, gardaş gardaşa borç vermez, el tutar....”¹⁰.

Bir asır önce söylenen bu ünlü söz, bugün Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin jeo-ekonomik temelini oluşturmaktadır. Ancak o dönemin jeopolitik gerçekliğine baktığımızda, günümüz ilişkilerinin tarihsel köklerinin o dönemin zorlu ve karmaşık koşullarına bağlı olduğunu görmek mümkündür. Neriman Nerimanov, Rusya'nın Türkistan politikasına karşı tutumunu 1919'da Moskova'daki Halk Dışişleri Komiserliği'nde Orta Doğu Dairesi Başkanı ve komiser yardımcısı olarak çalışırken ortaya koymuştur. Bu belgeden hareketle N.Nerimanov'un Doğu, özellikle Türkistan

¹⁰ Hüseyin Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov ve kurtuluş savaşımız**, Lider, İstanbul, 2004, s.117.

politikasını değerlendirebiliriz. Bu belge, nedereyse Sovyet Rusyası tarihinde ulusal çıkarları yansıtan ilk belgeydi. G.Chicherin bu önerilere aldırmadığı için Nerimanov, partinin Merkez Komitesine anlaşmazlık hakkında resmi bir başvuruda bulunmuştur. Teslim ettiği resmi belgede, *“Dürüstlüğüme inanan bir insanım ve fikrim yanlış da olsa bunu belgelemekten çekinmem”* demiştir. Nerimanov, *“tutumu dikkate alınmadığı için görevinden istifa ettiğini açıklamıştır”*.¹¹ Bir süre sonra kendisinin sunduğu *“Türkistan'daki Politikamız”* belgesi yayınlanmıştır.¹²

Sovyet Azerbaycan'ının ilk zamanlarında Türkiye'ye yapılan kardeşçe yardımlar yukarıda belirtilen açıklamalarla bitmiyor, başka yardımlar da yapılmıştır. TBMM'nin 5 Eylül 1922 tarihli kararıyla Kafkasya Federasyonu'ndan piyasa değerinin altında 20 bin ton petrol alınması uygun görülmüştür. Söz konusu petrolün Azerbaycan tarafından karşılandığı açıktır. Aynı tarihte Bakü'de yayınlanan *“Komünist”* gazetesinde bulunan bir ilanda *“Anadolu Fakirlerine Yardım Fonu”* oluşturulduğu ve Azerbaycan Türkleri'nin bağış yapmaya teşvik edildiği anlaşılmaktadır.¹³

Bütün bunlar gösteriyor ki, tarihsel koşullar ve jeopolitik durum ne olursa olsun, her iki Türk devletinin liderleri ulusal çıkarların gerektirdiği doğru siyasi rotayı seçtiklerinde, küresel güç odakları bu seçimi hesaba katmak zorunda kalıyor.

2. Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan'ı Üzerindeki Kültürel Etkisinin Görünmeyen Yönleri

Türkiye, SSCB ile siyasi, diplomatik ve kültürel ilişkilerini Sovyet Azerbaycan'ı üzerinden yapmaktaydı. Zira Azerbaycan Türkiye için sadece diplomatik bir *“köprü”* değil, Türk sosyal ve siyasi hayatını ve kültürünü Türk dünyasına taşıyan önemli bir merkezdi. Bu açıdan hem Mustafa Kemal Atatürk'ün silah arkadaşları, hem de karşıt görüşteki Türk siyasi ve kültürel figürleri, SSCB ile ilişki kurmak için çoğu zaman Azerbaycan'a yönelirlerdi. Örneğin Bakü'ye gelen Enver Paşa, *“Bakü kongresinden sonra Nerimanov ile görüşmüş, Sovyet Rusya'sı ile Doğu ülkeleri arasında artan çelişkilerin farkına vararak Türkistan'a gitmiştir. Bazı araştırmacılar, Enver Paşa'nın Türkistan'a gidişini, Lenin'in talebi ve Basmaçılarla Kızıl Ordu arasında arabuluculuk teklifinden kaynaklandığını belirtmektedirler. Her halükarda*

¹¹ Н.Нариманов, *Избранные произведения*. Т. 2, Баку, 1989, s.253.

¹² Нэриман Наримано, *“Наша политика в Туркестане.”, Жизнь национальностей.*, № 9 (66), 21 март 1920.

¹³ *“Kommunist”* gazetesini, 21 Kasım 1922, No: 259.

doğruluk adına objektif, kanıta dayalı araştırma yapmak önemlidir. Ancak Enver Paşa, Nerimanov ile yaptığı görüşmeden sonra kaleme aldığı hatıratında şunları anlatmaktadır: "Şimdi anlıyorum ki, emperyalizmin boyunduruğu altında ezilen halkların kurtuluşu idealimi gerçekleştirmek için öncelikle bu halklar üzerinde Rus emperyalizmine son vermeliyiz".¹⁴

Türkiye-Sovyet Azerbaycan'ı ilişkileri incelendiğinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk büyükelçisi Memduh Şevket Bey'i Sovyet Azerbaycan'ına, Azerbaycan ise birkaç aydan sonra İbrahim Ebilov'u kardeş Türkiye'ye ilk büyükelçi olarak gönderildiği anlaşılıyor. İ.Ebilov'un Türkiye'ye Büyükelçi olarak atanmasını M.D.Hüseyinov ve N.Nerimanov'un önerileriyle SSCB Dışişleri Komiseri G.Chicherin'e aday olarak gösterilir. Uzun araştırmalardan sonra G.Chicherin, 26 Mayıs'ta M.D.Hüseyinov'a bir telgraf göndererek, İ.Ebilov'un Azerbaycan SSC'nin Ankara'daki yetkili temsilcisi olarak atanmasına Moskova'nın bir itirazı olmadığını belirterek, onun "adaylığını Türkiye'ye sunulması için" onaylar.¹⁵

Azerbaycan'ın yetkili büyükelçisine G.Chicheri'nin gönderdiği telgrafa itiraz etmemesinin nedenleri de bir başka araştırma konusudur. Ancak İ.Ebilov'un Türkiye lideri Mustafa Kemal Atatürk tarafından üst düzeyde karşılanmasının yanı sıra halk tarafından da coşkuyla karşılanması Azerbaycan'ın doğru bir seçim yaptığını göstermektedir. Örneğin İbrahim Ebilov, Milli Mücadele'nin can damarlarından biri olan ve "İstiklal Yolu" olarak anılan İnebolu-Kastamonu güzergahını izleyerek Ankara'ya gider. Kastamonu'ya vardığında Ebilov'un onuruna büyük bir ziyafet düzenlenir. Ziyafet sırasında misafirine "Hoş geldiniz" diyerek söze başlayan "Açıksöz" gazetesi Genel Yayın Yönetmeni İsmayil Hebib (Sevük) konuşmasında şu tarihi cümlelere yer verir: "Kardeş hükümetin büyükelçisi! Sizleri bir kardeş olarak değil, kendi milletimin gönderdiği bir elçi olarak selamlıyorum"¹⁶.

Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan'ında yürüttüğü kültür ve ideolojik politika, 1926'da Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayı ile yeni bir döneme girer. Bunun birinci nedeni, Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra millileşme ve kültür alanında yaptığı devrimlerin Sovyet Azerbaycan'daki yansımaları, ikinci nedeni ise Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde milli kimlik, dil, kültür ve sanat

¹⁴ Akif Aşırılı, *Nərimanovun Kremldə qətlı*, Nurlan nəşriyyatı, Bakı, 2006, s 106.

¹⁵ G. Çiçerinin M.D. Hüseyinova teleqramı, 26.05.2021., *ARPIİ SSA*, f.609, s.1, i.96, v. 43

¹⁶ Ф Казем-заде. "Борьба за Закавказье (1917- 1921)", *Литературный Азербайджан*, 1993, №1-2, с. 25-82; №3-4, с.67-127.

gibi konularda oluşan hareketlerin yeniden biçimlenmesiyle ilgiliydi. Sovyet rejiminin bu konudaki baskılarına rağmen milli, siyasi ve kültürel meselelerin çözümünde Türk halkının bağımsızlık ve milli birlik arayışında toplumsal dönüşüm için önem arz etmiştir.

Ancak Sovyet Azerbaycan'ında siyasi iktidarı temsil edenlerin çoğunluğu Moskova'nın atadığı Türk olmayan kişiler olduğu için Azerbaycan'da milli istikamette yürütülen çalışmalar hakkında hemen Merkezi yönetime – Moskova'ya abartılı bilgiler aktarılırdı. Örneğin, Kafkasya İlçe Teftiş Komisyonu ve başkanı Mavrin, Azerbaycan ile ilgili objektif olmayan bir tutum sergilemiş ve yanlış bilgiler aktarmıştı. Moskova'ya verdiği raporda Nerimanov'un Azerbaycan'daki siyasetini kendi başına yürüttüğünü, Merkeze ayrıklı kararlar aldığını yazmış ve genel olarak Müslüman komünistleri okuma yazma bilmeyen Milliyetçiler olarak nitelendirmiştir. N.Nerimanov ise bu konudaki tutumunu şöyle dile getirmişti: “Azerbaycan'daki Müslüman Komünistlerin çoğunluğu Mavrin'in düşündüğü gibi milliyetçilik havasında olsaydı, inanın Ermenistan Zengezur'u alamazdı, Gürcistan'a bedava petrol verilmezdi, Azerbaycan Komünistleri kaderlerini Mavrin gibi "enternasyonalistlere" emanet etmezlerdi...”¹⁷. Nerimanov'un açıklayıcı mektubundan, diktatörlük ve totaliter sistemin onu ne kadar zor duruma sokarsa soksun diplomatik becerisi sayesinde merkezi hükümetin Azerbaycan'da represyon politikası izlemesini engellediği anlaşılıyor. Öte yandan Azerbaycan'daki Nisan darbesinden sonra Sovyet hükümeti halkın kültürüne, milli ve manevi değerlerine karşı güç kullanması nedeniyle toplumda Sovyet karşıtı ruh daha da güçlenmişti. Tüm bu sebepler, başta Sovyet Azerbaycan olmak üzere SSCB'deki Türk halklarının yeniden yapılanmasına, yüzyıllar önce yaratılan kültürel değerlerin yeniden tebliğine zemin oluşturmdu.

Moskova'nın gücü ve siyasi ittifakları aracılığıyla Azerbaycan'ın sovyetleşmesinin ilk aşamasını gerçekleştiren Nerimanov, 1921 yılı başında halka vaat edilen bağımsızlığın ve müreffeh yaşam koşullarının beyhudeliğini çoktan anlamış ve politikasında birtakım değişiklikler yapmak istemiştir. Mikoyan'a göre “Nerimanov nüfuzunu kullanamayacak şekilde kuşatılmış olduğundan, tek başına Azerbaycan içinde merkeze karşı çıkmak imkansızdı”¹⁸.

¹⁷ *Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi*, f.268, s.26, iş.32

¹⁸ Akif Aşırılı, *Qızıl Turan ideyası*, Nurlan, Bakı, 2006, s.12

Bu bağlamda bahis konusu dönemde Sovyet Azerbaycan'ında birçok kültür alanının Türkiye modeline göre millileştirilir, dil, alfabe ve tarih gibi konular giderek daha fazla önem kazanıyordu. Örneğin “Nerimanovculuk” adı altında 9 maddeden oluşan Komünist ideoloji platformunda aşağıdakiler belirtiliyordu:

1. Azerbaycan bütün kazalarda (ilçe) bağımsız olmalı ve SSCB'ye bağımsız bir devlet olarak girmelidir.

2. Orta sınıfa, yani orta burjuva sınıfına azami tavizler vermek gerekir.

3.Devlet idareleri tamamen millileştirilmeli, yani sorumlu mevkilerde çalışan devlet görevlilerinin çoğunluğu milliyetine göre Azerbaycanlı olmalıdır.

4. Azerbaycan dili devlet dili ilan edilmeli ve tüm haklarıyla işlevsel olmalıdır.

5. Müslüman nüfus da askere gitmelidir.

6.Tüm parti ve devlet siyaseti Azerbaycan'ın milli gelenekleriyle örtüşmelidir.

7. Dini konularda azami dikkat gösterilmelidir.

8.Azerbaycan'ın ekonomik imkânları ve milli serveti tam ve bağımsız olarak yönetilmeli, gerektiğinde diğer “kardeş cumhuriyetlere” yardım sağlanmalıdır.

9. Doğu halklarının ulusal kurtuluş hareketine yardımlar sağlanmalıdır¹⁹.

Nerimanovculuk adına gerçekleştirilen reformlar daha sonra onu milliyetçi ve "Pantürkçü" olarak yaftalamak için Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri Levon Mirzoyan'a ve silah arkadaşlarına idari merkez olan Moskova'ya şikayet mektupları gönderme fırsatı vermişti. Atatürk ile Nerimanov arasındaki ilişkiler, kendisi ile birlikte siyasi iktidarda bulunan Ermeniler tarafından rahatsızlıkla karşılanmış ve merkezi hükümete çeşitli içeriklerde şikayet mektupları gönderilmesini organize etmişlerdir. Bütün bu önlemler Sovyet Azerbaycan'ında halkın Türkiye sevgisinin ve milli bilincinin kültürel sınırlarını kapatamadı, aksine Bakü'yü tüm Türk dünyası için bir ideolojik merkez haline getirdi. Örneğin Birinci Türkoloji

¹⁹ Rəna Bayramova, *Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920 – 1925-ci illər)*, Elm, Bakı, 2007, s. 196.

Kurultay'ın Bakü'de düzenlenmesi tamamen yasaldı, çünkü o dönemde Azerbaycan birçok alanda olduğu gibi Türkolojide de liderdi ve birinciydi. Tanınmış bilim adamları uzun süredir bu yönde etkin bir şekilde çalışıyorlardı. Geçen yüzyılın 70'lerinde çok ünlü "Sovetskaya Türkologiya" dergisinin Bakü'de çıkması tesadüf değildi. Bu olgu, Azerbaycan'ın ve başkenti Bakü'nün Türkolojinin merkezi olarak popülaritesinin bir göstergesidir. Söz konusu derginin Bakü'de "Türkologiya" adı altında çalışmalarını bugün de başarıyla sürdürdüğünü de belirtmek gerekir"²⁰.

1926 yılında Türk dünyasının kültür alanında cereyan eden bu tarihi olay, Moskova'dan Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri olarak atanmış ve Türkiye ile Azerbaycan arasındaki siyasi ve kültürel ilişkilerle ilgili kişilerin tespit edilmesi görevini üstlenmiş devrimci Levon Mirzoyan'ın yönetim dönemine denk gelmektedir. Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultay'ın L.Mirzoyan'ın yönetimi dönemine denk gelmesi, Moskova'nın onun Türk karşıtı konumunu dikkate alarak, Türkiye'den ve Türk dünyasından söz konusu etkinliğe katılacak bilim adamlarını ve kültürel şahsiyetleri tespit etmek ve Azerbaycan'daki ilişkileri ile ilgili bilgileri Moskova'ya iletme görevini aldığını göstermektedir.

Örneğin, "Birinci Türkoloji Kurultay'ın Görünen ve Görünmeyen Yönleri" konulu araştırmada, "Kurultay'a Türkiye'den gelen temsilciler arasında Ali Bey Hüseyinzade'nin de bulunduğu kaydedilmektedir. Ali Bey Hüseyinzade'nin Kurultay da yaptığı konuşmanın yarım sayfalık metni bulunmaktadır. Ali Bey Hüseyinzade'nin bildirisinin tam metni başka kaynaklardan alınmıştır. Bu tür olgular çoktur. Ama en vahim olanı, Kurultay'ın bir bütün olarak siyasi rejimin planlayıp senaryosunu yazdığı bir Shakespeare trajedisinin sahnesine benzemesidir. Yani Kurultay'da yaşanan olaylar, ileri sürülen fikirler, 1937'de yaşanacak korkunç olayların ve kanlı represyonların nedenlerinden biri olmuştur"²¹.

Kurultay'daki temsilcilerin her birini tanımak, onların ölüm nedenlerini ve represyon sebeplerini belirlemeden önce, şunu kaydetmek gerekir ki, Türkiye'den Azerbaycan'a delegasyonun gelmesi Komünist diktatörlük rejiminde büyük rahatsızlığa neden olmuştu. Bu endişelerin olası nedenlerinden biri, "Türkçülük" hareketinin Azerbaycan'da yayılmasıyla

²⁰ Möhsün Nağısoylu, "I Türkoloji Qurultay - tarixə düşmüş əlamətdar hadisə", <https://525.az/news/52967-i-turkoloji-qurultay-tarixe-dusmus-elametdar-hadise>. 07.03.2016.

²¹ Muxtar İmanov, "Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər", **Elmi sessiyanın materialları**, Bakı, 10 iyun 2016. s.9-18.

ilgili Moskova'ya aktarılan yanlış bilgilerdi. Konuya ilişkin belgelerde belirtilir ki, katı Türk karşıtı Komünist rejim, Türkiye hükümetini Bakü'ye temsilci göndermekten ve Kurultay'dan iki ay önce, Kurultay çalışmalarına engel olmak için gerçek bir Bolşevik şantajı başvurdu – Türkiye'nin konsolosluğunun Bakü'de casusluk yaptığı iddia edildi. Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Birleşik Devlet Siyasi Yönetimi (Rusça: "Объединенное государственное полиционное управление"), bu örgütün adı Azerbaycan Türkçesinde "OQPU" olarak kullanılırdı. 34 ЧК) halefi nedeniyle, genellikle "Çeka" olarak adlandırılırdı – Ə.T.) 9 Aralık 1925'te birkaç kişiyi tutukladı ve böylece Moskova Türk diplomatlarını baskı altında tutmayı basardı"²².

Tarihsel araştırmalara bakıldığında, 1937'de Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüne kadar Birinci Türkoloji Kurultay'nın temsilcilerine yönelik baskıların ertelendiği açıktır. Ancak Stalin'in 1937'deki "represyon terörü" Sovyet Azerbaycan'ında yüzlerce Türk aydınını fiziki olarak yok etmesine rağmen, Türk düşünce sistemi Komünizm kabusunu yenerek tarihi bağımsızlığını kazandı ve bugün Türkiye-Azerbaycan ilişkileri o kadar güçlü bağlarla birbirine bağlanmış ki, bu ilişkilerin dünyada eşine benzer bir örneğe rastlayamayız.

Sonuç

Yapılan araştırmalar sonucunda Nisan darbesinden sonra Azerbaycan'da kurulan Komünist rejimin Türkiye'ye yönelik tutumu birkaç aşamada değerlendirilebilir:

Birinci aşama: Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması yönündeki faaliyetleri, Mustafa Kemal Atatürk ile Neriman Nerimanov'un 1920-1925 ilişkilerini kapsayan dönemi olarak değerlendirilmelidir. Bu aşamada Azerbaycan'ın liderleri idari merkez Moskova'dan izin alınmaksızın Türkiye ile kültürel ve siyasi ilişkiler kurar, milli kimlik ve milli değerler doğrultusunda çalışmalar yürütürdü. Ancak sonuçta Moskova'nın Nerimanov çevresinde oluşturduğu "Türk karşıtı halkayı" kademeli olarak daralttı ve 1925'te Merkezden kontrol edilen bu politika sona ermiş oldu. Kendisine karşı parti içi muhalefet oluştu ve Moskova Nerimanov'u Azerbaycan'da siyasi iktidardan uzaklaştırdı. Aynı zamanda Türkiye'nin Azerbaycan'daki gerçek etkisi azalmaya başladı.

²² Ədalət Tahirzadə, "Türkoloji Qurultayda Türkiyə qorxusu və "çk"-nın "casus ovu", **Elmi sessiyanın materialları**, Bakı, 10 iyun 2016. s.33-46.

1920'Lİ VE 1930'LU YILLARDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN SOVYET
AZERBAJCAN'INA SİYASİ VE KÜLTÜREL ETKİSİ

İkinci aşama: 1926-1937'li yıllar. Bu aşama gerilim ve sessizlik aşaması olarak değerlendirilebilir. Bakü'de yapılan Birinci Türkoloji Kurultay'ın 1926 yılına denk gelmesine ve burada sunulan bildiriye ve alınan kararlara rağmen, bu dönemden sonra Türkiye'nin Azerbaycan ile siyasi ve kültürel ilişkileri, Merkezi hükümetin ve Sovyet Azerbaycan'ını yöneten Türk olmayanların yürüttükleri politika sonucunda çok gerilemiştir.

Üçüncü aşama: 1937 yılı. Bu sene Türk dünyasının büyük oğlu Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüyle neredeyse aynı zamana denk gelen Azerbaycan'da Stalinist diktatorlüğünün zirve noktasıdır. Bu aşamada "Türk ve Türkiye" bahsini açan kişilere karşı büyük baskılar, represyonlar uygulanmaktadır. Azerbaycan halkının yüzlerce aydını "Pantürkist" adı altında kurşuna dizilmekte, sürgüne gönderilmekte, işkence ve zulüm görmektedir.

1920-1930'lu yıllarda Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan'ı üzerindeki etkilerine ilişkin kısa şekilde bahsettiğimiz bu üç aşamayı özetlersek, dönemin tarihi ve siyasi gerçekleri ışığında olguların ortaya çıkarılması için tarihsel temeller oluşturan objektif araştırmalara ciddi bir ihtiyaç olduğu belli olmaktadır.

Türkiye'nin Azerbaycan üzerindeki siyasi etkisinin en önemli olgusu olarak toprak bütünlüğünün korunmasına verdiği desteği gösterebiliriz. Moskova ve Kars müzakerelerinde Türkiye'nin ısrarı üzerine imzalanan anlaşmalarda Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın himayesine devri onaylanmıştı. Aynı zamanda Türkiye, Moskova'nın Azerbaycan'ı etkileyeceğini varsaydığı ek bir maddeyi anlaşmaya eklemekte ısrar etmişti. Türkiye'nin ısrarı üzerine Moskova anlaşmasında Azerbaycan'ın Nahçıvan üzerindeki hamilik hakkından üçüncü bir ülkeye taviz veremeyeceği ifade edilmiş, Kars konferansında Türkiye ve Sovyet Rusya'sıyla birlikte Ermenistan Cumhuriyeti de Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın himayesine geçmesine onay vermişti. Araştırmalardan çıkan önemli sonuç, jeopolitik koşulların ağırlığına ve ekonomik, siyasi ve sosyal koşulların zorluğuna rağmen, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasının Türkiye için en önemli stratejik hedefi olduğudur.

KAYNAKÇA

Adıgüzel Hüseyin, **Atatürk, Nərimanov və kurtuluş savaşımız**, İstanbul, 2004.

Aşırılı Akif, **Qızıl Turan ideyası**, Nurlan, Bakı, 2006.

Aşırılı Akif, **Nərimanovun Kremldə qətli**, Nurlan nəşriyyatı, Bakı, 2006.

Atatürkün Milli Dış Politikası - Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge (1919-1923), C 1, Ankara "Kültür Bakanlığı" yayınları, 1992.

Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi. f.268, s.26, iş.32.

Bayramova Rəna, **Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920 – 1925-ci illər)**, Elm, Bakı, 2007.

Əhmədov Teymur, “Mustafa Kamal Atatürk və Nəriman Nərimanov. Böyük türk xalqına məhəbbətdən qaynaqlanan qardaşlıq”, **Respublika**, 2019, 31 iyul,

G.Çiçerinin M.D.Hüseyinova teleqramı. 26.05.2021., **ARPIİ SSA**, f.609, s.1, i.96, v. 43

Hacıyeva Dilarə. **1917-1922-ci illərdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri**, Bakı, Elm və təhsil, Bakı, 2020.

Hüseyinov Rafael, **Yurdun adındakı can**, Elm, Bakı, 2010.

İmanov Muxdar, “Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər”, **Elmi sessiyanın materialları**, Bakı, 10 iyun 2016. s.9-18.

Казем-заде Ф, “Борьба за Закавказье (1917- 1921)”, **Литературный Азербайджан**, 1993, №1-2, с.25-82; №3-4, с.67-127.

“Kommunist” gazetesi, 21 Kasım 1922, No: 259

Nağısoylu Möhsün. “I Türkoloji Qurultay - tarixə düşmüş əlamətdar hadisə”, <https://525.az/news/52967-i-turkoloji-qurultay-tarixe-dusmus-elametdar-hadise>. 07.03.2016

Nərimanov Nəriman. “Bağçasarayda imtahan meydanı: Böyük türkçü İsmayıl Bəy Qaspiralının vəfatı münasibətilə” **Bəsirət**, 1914, 20 sentyabr

N.Nərimanovun V.Leninə məktubu. **RDSSTA**, f.2, s.I.i.24503, v.1-1 (arxası), 19.02.1921

1920'Lİ VE 1930'LU YILLARDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN SOVYET
AZERBAJCAN'INA SİYASİ VE KÜLTÜREL ETKİSİ

Нариманов Н. **Избранные произведения**. Т. 2, Баку, 1989.

Нариманов Нәриман, “Наша политика в Туркестане.”, **Жизнь национальностей**., № 9 (66), 21 март 1920.

Paşa Halil, **Bitmeyen savaş**, İstanbul. 1997.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, **Əsərləri (mühacirət dövrü)**, Yayımlayan Nəsiman Yaqublu, II cild, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2021.

Tahirzadə Ədalət, “Türkoloji Qurultayda Türkiyə qorxusu və "çk"-nın "casus ovu”, **Elmi sessiyanın materialları**, Bakı, 10 iyun 2016. s.33-46.

TBMM Zabıt Ceridesi, 3/299, 19 avqust 1920.